

“Tot het Woord, zeg ik, moet men komen”

Johannes Calvijn (1509-1564)
was een 'edel en zuiver Schriftgeleerde'

Het jaar 2009 is Calvijnjaar. Wereldwijd vindt de herdenking plaats van Johannes Calvijn, die vijfhonderd jaar geleden, op 10 juli 1509, te Noyon werd geboren. Ook de Gereformeerde Bijbelstichting wil bij de grote betekenis van deze reformator stilstaan. Calvijn was een theoloog, die de noodzaak van de Bijbel met betrekking tot de zaligmakende kennis van God benadrukte. "Tot het Woord, zeg ik, moet men komen, waar God ons uit Zijn werken juist en naar het leven beschreven wordt", schrijft hij in zijn *Institutie*.¹

Calvijns theologie is een bijbelse theologie. Een theologie die is afgeleid uit het Woord van God. Daarom noemde ds. J. van der Haar (1917-2001), van 1969 tot 1988 bestuurslid van onze stichting, Calvijn een 'edel en zuiver Schriftgeleerde'.²

Johannes Calvijn³ wordt op 10 juli 1509 geboren in het Franse stadje Noyon. Zijn vader is daar griffier van het bisschoppelijk kapittel. Op elfjarige leeftijd wordt Calvijn door zijn ouders naar Parijs gestuurd. Daar volgt hij de vooropleiding voor de priesterstudie. Na vijf jaar, als de kruinschering Calvijn reeds is toegediend, wil zijn vader, die in een ernstig conflict met de geestelijkheid is geraakt, dat hij rechten gaat studeren. Als zestienjarige jongen trekt Calvijn daarom naar de universiteit in Orléans, waar hij in 1531 afstudeert.

In datzelfde jaar keert Calvijn terug naar Parijs. Daar bekwaamt hij zich verder in de studie van de letteren. Hij bestudeert vooral teksten uit de Klassieke Oudheid en ontwikkelt zich tot een humanistische geleerde. In 1532 verschijnt Calvijns eerste

boek: een commentaar op het geschrift *De clementia* (*Over de goedertierenheid*) van de stoïcijnse filosoof Seneca. Calvijns commentaar is meer humanistisch dan bijbels, want tegenover de 77 citaten uit antieke schrijvers staan slechts 3 citaten uit de Bijbel.

Calvijns bekering wordt door de meeste wetenschappers in het jaar 1533 geplaatst. Calvijn schrijft hierover in de voorrede van zijn Psalmencommentaar (1557). Hij spreekt over een 'plotselinge' bekering: "Aanvankelijk, daar het zó was dat ik zó hardnekkig toegewijd was aan de bijgelovigheden van het Pausdom, dat het heel moeilijk was mij uit die zó diepe modderpoel op te trekken, temde Hij en schikte mijn hart tot leerzaamheid door een plotselinge bekering, - mijn hart dat, gelet op de leeftijd, maar al te verhard was in die dingen."⁴ Door bekering wordt Calvijn een leerling van het Woord en van de Heilige Geest.⁵ Wat in de Schrift betuigd wordt, mag hij nu persoonlijk ervaren.⁶

Reformatie

In 1533 houdt Nikolas Cop (ca. 1505-1540), rector van de Parijse universiteit, een rede waarin hij reformatorische denkbeelden ontvouwt. Zowel Cop als de 24-jarige student Calvijn, die van betrokkenheid bij de opstelling van deze rede wordt verdacht, moet daarna de stad uitvluchten om aan arrestatie te ontkomen. Drie jaren lang moet Calvijn omzwerven in Frankrijk, Zwitserland en Italië. Hij legt in deze tijd de grondslag voor zijn hoofdwerk, de *Institutie of onderwijzing in de christelijke religie*.

In 1536 bezoekt Calvijn Genève. In zijn logement wordt hij opgezocht door de Geneefse predikant Guillaume Farel (1489-

IOANNES CALVINUS NATVS NOVIODVNI PICARDORVM
Natus X^{to} 1509. et creatus Genevæ anno May X^{to} 1541. Antiquæ ætatis
vultus. Hæc sunt verba quæ scripsit ad Regem Franciæ
anno 1541. "Je me suis consacré à Dieu et à son service
et à la gloire de son saint nom. Et je ne suis en ce monde
que pour le servir et pour le louer. Et je ne suis en ce monde
que pour le servir et pour le louer." Calvinus in
Genevæ die 27 May 1564. obiit. ætatis 55 annos.
Portret in Hollandia.

1565). Deze probeert Calvin over te halen om in Genève te blijven en daar als reformator te gaan arbeiden. Calvin wijst Farel op zijn jonge leeftijd, zijn gebrek aan ervaring en de noodzaak van verdere studie, en slaat Farel's verzoek af. Daarop bezweert Farel hem: "Ik voorspel je, terwijl je jezelf inbeeldt dat je studie ten dienste van de almachtige God zal staan, dat, tenzij jij samen met ons je toewijdt aan het werk voor God hier, God je vervloekt als iemand die niet Christus, maar zichzelf zoekt." Calvin hoort in deze woorden Gods stem en blijft in Genève. Hij werkt daar eerst als prediker, daarna ook als pastor.

Arbeider in het Woord

Arbeiden als reformator betekent vooral arbeiden in het Woord.⁷ Dat geldt ook voor Calvijn's arbeid in Genève. Calvin is overtuigd van de kracht van Gods Woord. Daarom preekt hij het Woord; drie keer op zondag en vijf keer in de week, hoofdstuk voor hoofdstuk.⁸

Tijdens zijn eerste verblijf in Genève stelt Calvin verder een catechismus en een kerkorde op. Ook ijvert hij voor de tucht in leer en levenswandel. Hoewel de Reformatie kort voor zijn komst officieel in de stad is doorgevoerd, is een groot deel van de bevolking nog niet gereformeerd. Velen hebben het roomse juk afgeschud om zich te kunnen uitleven. Het werk van de reformatoren stuit daarom op fel verzet. Calvin raakt ook in een conflict met het stadsbestuur over de zelfstandigheid van de kerk. In april 1538 zet het stadsbestuur Farel en Calvin af en verbant hen uit de stad.

Na zijn verbanning neemt Calvin een beroep aan van de Franse vluchtelingengemeente in Straatsburg. Daar wijdt hij

zich aan de studie en doceert hij aan de academie. Ook stelt hij liturgische formulieren samen. Calvin maakt hier ook een begin met een Franse Psalmberijming. In 1540 trouwt hij met de weduwe Idelette van Buren. Huwelijksleed blijft hem niet bespaard: het enige kind dat het echtpaar ontvangt, sterft kort na de geboorte, en na acht jaren huwelijk overlijdt Calvijn's echtgenote.

De verhoudingen in Genève zijn inmiddels anders komen te liggen. Dat blijkt uit het dringend verzoek van het stadsbestuur in 1541 aan Calvin om zijn arbeid in de stad te hervatten. De reformator weet zich daartoe door God geroepen en doet opnieuw intrede in Genève. Calvin zet de godsdienstige en zedelijke hervorming van kerk en stad door, zij het niet zonder strijd. Verder geeft hij les aan studenten uit verschillende landen. Op zijn initiatief wordt in 1559 de Geneefse Academie opgericht. Deze zal van groot belang blijken te zijn voor de internationale verspreiding van het gereformeerde protestantisme. In hetzelfde jaar verschijnt de definitieve uitgave van de *Institutie*.

Calvijn's arbeid als reformator betekende arbeid in het Woord. Aan deze arbeid is op 27 mei 1564 een einde gekomen, toen Calvin na een kort ziekbed is overleden. Tengevolge van zijn zwakke gezondheid en overmatig harde arbeid is de reformator slechts 54 jaar geworden. Zijn levensdevies is in vervulling gegaan: "Terar dum prosim" (Ik moge verteren, als ik maar nuttig ben). Calvin ligt begraven te Genève. Op zijn eenvoudige grafsteen staan slechts de letters 'J. C.' vermeld.

De Institutie als hulp bij het Woord

Ook het schrijven van de *Institutie*, het belangrijkste dogmatische werk uit de geschiedenis van het gereformeerde protestantisme, was arbeid in het Woord. De eerste editie verscheen in 1536 als een handzaam catechetisch werk van beperkte omvang. In de loop der jaren groeide de *Institutie* uit tot het omvangrijke werk van 1559, waarin alle bijbelse thema's worden behandeld.⁹ Calvin bedoelde met zijn *Institutie* niet anders dan een handleiding te geven hoe men de Schrift recht moet verstaan. Een hulp bij het lezen van Gods Woord.¹⁰

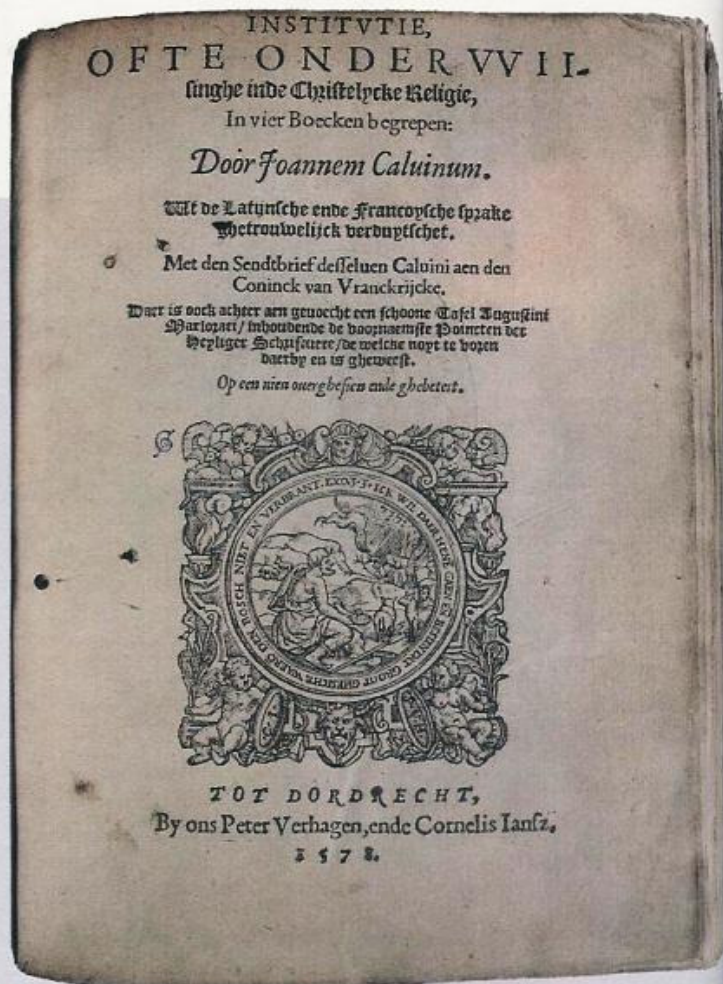
Nederlandse
vertaling van
de *Institutie*
uit 1578.

Hij was er vast van overtuigd, dat zijn werk volkomen overeenstemde met de waarheid van Gods Woord. In de voorrede van een Franse vertaling van de *Institutie* (1560) verwoordde Calvijn zijn Bijbelvastheid als volgt: "Ik durf in alle eenvoud te betuigen, dat ik van oordeel ben dat dit werk méér van God Zelf afkomstig is dan van mij."¹¹ De schrijver van de *Institutie* was een 'edel en zuiver Schriftgeleerde'.

Het grote thema van de *Institutie* is de kennis van God en van onszelf. Calvijn introduceert dit thema in de eerste zin van zijn hoofdwerk: "Nagenoeg de ganse hoofdinhoud van onze wijsheid, die verdient voor de ware en hechte wijsheid gehouden te worden, bestaat uit twee delen, de kennis van God en de kennis van onszelf" (*Institutie* I,1,1). Met deze kennis bedoelt de reformator een kennis die niet bespiegelend, maar praktisch van aard is.¹² Calvijn werkt dit thema uit in vier boeken. Hij behandelt daarin respectievelijk de kennis van God de Schepper, de kennis van God de Verlosser, de kennis van God de Heilige Geest en de uiterlijke hulpmiddelen. De leer van de Heilige Schrift beschrijft Calvijn in het eerste boek.

Godskennis en zelfkennis

In het eerste hoofdstuk van boek I beschrijft Calvijn de samenhang tussen Godskennis en zelfkennis. Vervolgens gaat hij in op de inhoud en het doel van de Godskennis (I,2). De kennis van God is van nature in ons hart ingeplant, vervolgt Calvijn. Hierdoor verstaan alle mensen dat er een God is, Die hen geschapen heeft (I,3,1). Door de zondeval zijn daar slechts 'vonkjes' van overgebleven. De mensen verstikken of verderven deze deels door onwetendheid, deels door boosheid, lezen we in het vierde hoofdstuk. Behalve de ingeschapen Godskennis is er de kennis van God die schittert in het gebouw van de geschapen wereld (I,5). De schepselen wijzen de mens de rechte weg, maar de mens zal vanwege zijn verduisterde verstand 'zwerfend en dolend afdwalen'.¹³ Er is daarom een 'ander en beter hulpmiddel' nodig, dat ons op de juiste wijze tot de Schepper der wereld zelf voert, zegt Calvijn. Aan de

schepselen waarin de Godheid is afgebeeld, heeft God het licht van Zijn Woord toegevoegd, "opdat Hij daardoor tot zaligheid zou bekend worden" (I,6,1). Aan dit 'beter' hulpmiddel besteedt de reformator vier hoofdstukken (I,6-9). In het vervolg van boek I werkt Calvijn uit hoe de Schrift functioneert als bron van Godskennis en menselijke zelfkennis.¹⁴

Het Woord als bril

Calvijn gebruikt in zijn onderwijs over de Heilige Schrift de beeldspraak van een bril. "Evenals oude lieden, of ooglijders, en allen, die slechte ogen hebben, al houdt men hun het allerschoonste boek voor, ternauwernood, ofschoon ze wel zien, dat er iets geschreven staat, twee woorden kunnen saamvoegen, maar wanneer ze een bril opzetten, daardoor geholpen duidelijk beginnen te lezen, zo verzamelt de Schrift de kennis van God, die zich anders verward in onze geest bevindt, verdrijft de duisternis en toont ons duidelijk de ware God" (I,6,1). De mens moet zich inspannen om Gods werken te beschouwen 'in deze zo schitterende schouwplaats', in de geschapen wereld. Toch behoort hij "voornamelijk zijn oren te spitsen naar het Woord, opdat hij beter vorderingen moge maken" (I,6,2).

Alleen wie een leerling van de Schrift is geweest, zal smaak

ontvangen van de hemelse, rechte en gezonde leer (I,6,2). Met 'leer' bedoelt Calvijn niet Gods Woord zelf, maar: wat uit Gods Woord is afgeleid. Hij spreekt van een *hemelse* leer, omdat zij Goddelijk van oorsprong is. God is de Auteur van deze leer.¹⁵ Leerzaamheid (*docilitas*) is kenmerkend voor Calvijns theologie.¹⁶ In zijn werken lezen we herhaaldelijk over het leerling zijn van de Schrift. Omdat we de Schrift alleen door de Heilige Geest kunnen verstaan, noemt Calvijn de Schrift 'de school van de Heilige Geest' (III,21,3). Calvijn was zelf een leerling op deze school. Door bekering was zijn hart tot leerzaamheid geschikt en had hij in Gods Woord het volle leven gevonden.¹⁷

Dolen zonder het Woord

Volgens Calvijn heeft de Heere bij allen die Hij ooit met vrucht heeft willen onderwijzen, het hulpmiddel van Zijn Woord aangewend. Daarom houdt hij zijn lezers voor: "Tot het Woord, zeg ik, moet men komen, waar God ons uit Zijn werken juist en naar het leven beschreven wordt, doordat de werken zelf niet naar de verkeerdheid van ons oordeel, maar naar het richtsnoer der eeuwige waarheid beoordeeld worden." Het ontoegankelijke licht van Gods aanschijn, zegt Calvijn, is voor ons als een doolhof, waarvan we de uitgang niet kunnen vinden, tenzij wij door het snoer van het Woord tot dat licht geleid worden. Het is beter om op deze weg kreupel te gaan, dan buiten deze zeer snel te lopen (I,6,3).

De mens die God buiten Zijn Woord om probeert te kennen, begeeft zich dus in een doolhof. Calvijn gebruikt deze beeldspraak wel vaker. Zo spreekt hij in zijn commentaar op Ps. 119:105 van de 'schrikkelijke doolhof' waarin wij zullen geraken, wanneer wij doen wat goed is in onze eigen ogen en ons niet laten leiden door de gids van Gods Woord.¹⁸ Als het gaat om de zaligmakende kennis van God, was het devies van de Reformatie: *sola Scriptura* (de Schrift alleen). Het Woord van God is de enige kenbron van de waarheid.¹⁹ Tot het Woord, zeiden ook de Statenvertalers, moet men

komen. Bij 1 Thess. 4:5, waar Paulus schrijft over "de heidenen, die God niet kennen", maakten zij de volgende kanttekening: "Namelijk gelijk het behoort, en Hij in Zijn Woord Zich geopenbaard heeft, 2 Thess. 1:8. Anderszins kennen de heidenen God ook uit de natuur, doch deze kennis was niet krachtig genoeg om hen tot Zijn liefde en gehoorzaamheid behoorlijk te bewegen, Rom. 1:19, enz." Ook in de postmoderne tijd, waarin we 500 jaar na Calvijns geboorte leven, geldt dat we God zonder de gids van Zijn Woord niet kunnen kennen. Integendeel, zonder dat Woord zullen we in een doolhof geraken.

De eenheid van Woord en Geest

Calvijn was een 'edel en zuiver Schriftgeleerde', een arbeider in het Woord. Toch was hij niet alleen 'theoloog van het Woord', maar ook 'theoloog van de Heilige Geest'.²⁰ Woord en Geest zijn in de theologie van Calvijn een heilige eenheid. We zien dit duidelijk in hoofdstuk 7 van het eerste boek van de *Institutie*. Daarin stelt Calvijn dat de Schrift wordt bekrachtigd door het getuigenis van de Heilige Geest.

Volgens de reformator is de Schrift in zichzelf geloofwaardig (*autopistie*). Het hoogste bewijs van de waarheid van de Schrift wordt overal ontleend aan de Persoon Gods, Die in haar spreekt, aldus Calvijn (I,7,4). In de Schrift vinden we daarvan 'duidelijke bewijzen'. "De Schrift biedt vanzelf een even duidelijk besef van haar waarheid aan als witte en zwarte dingen van hun kleur, zoete en bittere van hun smaak" (I,7,2). Hoewel het Woord in zichzelf geloofwaardig is, is het noodzakelijk dat het Schriftgezag wordt bevestigd door 'het verborgen getuigenis des Geestes'. Dit getuigenis is voortreffelijker dan menselijke redenering. "Evenals God alleen een voldoende Getuige is aangaande Zichzelf in Zijn Woord, zo zal ook dat Woord niet eerder geloof vinden in de harten der mensen, dan wanneer het door het inwendige getuigenis des Geestes bezegeld wordt" (I,7,4). In paragraaf 5 vervolgt Calvijn: "Ook al verwerft zij", dat is de Heilige Schrift,

"zichzelf door haar eigen majesteit eerbied, zo grijpt ze toch ons eerst dan ernstig aan, wanneer ze door de Geest in onze harten verzegeld is." De Schrift is in zichzelf geloofwaardig, maar het is noodzakelijk dat Gods Geest daarvan getuigenis geeft. "Boven het menselijk oordeel uit stellen wij als zekerder dan zeker vast (even alsof wij daar de Godheid van God Zelf aanschouwden), dat zij door de dienst van mensen, van Gods eigen mond zelf tot ons gekomen is" (I,7,5).

In hoofdstuk 8 wijst Calvijn op de bewijzen van de menselijke rede, die hulpmiddelen zijn om de geloofwaardigheid van de Schrift te staven. Calvijn noemt onder andere de kracht van uitspraken in de Bijbel, die alle welsprekendheid in de schaduw stelt.²¹ De menselijke getuigenissen volgen echter het getuigenis van de Geest "als hulpmiddelen onzer zwakheid van de tweede rang." Eerst moet het fundament van de zekerheid door de inwendige overtuiging van de Heilige Geest gelegd zijn (I,8,13). Door dit getuigenis ontvangt het verstand "een meer onbekommerde en standvastige rust dan in enige redenering" (I,7,5).

Een verdedigde eenheid

Zoals aangegeven zijn Woord en Geest in Calvijns theologie een eenheid. Als 'edel en zuiver Schriftgeleerde' heeft Calvijn deze eenheid verdedigd tegenover zowel Rome als de Wederdopers.²² Beiden verwerpen het gezag van het Woord, en dat met een beroep op de Geest. Volgens Calvijn willen zij "bij het onderdrukte en begraven Woord van God plaats maken voor hun eigen leugengebouw."²³ Maakt Rome het Schriftgezag afhankelijk van het spreken van de kerk, de Wederdopers stellen boven de Schrift hun 'inwendig licht'. Calvijn staat met zijn visie tussen Rome en de Wederdopers in.²⁴ De Schrift ontleent haar gezag volgens hem niet aan uitspraken van de paus of kerkelijke concilies, zoals Rome dat meent. In zijn *Institutie* noemt Calvijn dit 'een zeer verderfelijke dwaling' (I,7,1). In plaats van het gezag van de kerk stelt Calvijn het gezag van de Geest.²⁵ Het Schriftgezag is

evenmin afhankelijk van de innerlijke, verborgen openbaring, waar de Wederdopers op pochen. Zij minachten de leer van de Schrift als kinderlijk en onbetekenend. Nadrukkelijk geeft Calvijn echter in hoofdstuk 9 aan dat de Heilige Geest niet zelfstandig naast het Woord werkt. "Het is (...) niet de taak van de ons beloofde Geest, nieuwe en ongehoorde openbaringen te verzinnen of een nieuwe soort van leer te smeden, waardoor wij van de ontvangen leer van het Evangelie kunnen worden afgeleid, maar juist die leer, die ons door middel van het Evangelie wordt aangeprezen, in onze harten te verzegelen" (I,9,1). "Met een wederkerige band heeft de Heere de zekerheid van Zijn Woord en Zijn Geest onderling verbonden" (I,9,3). Het Woord is het werktuig, waardoor de Heere de verlichting Zijns Geestes aan de gelovigen uitdeelt, zo besluit Calvijn zijn onderwijs over de leer van de Heilige Schrift.

Verlicht

Tot het Woord, zei Calvijn, moet men komen. Dit onderwijs is in het Calvijnjaar 2009 nog steeds actueel. Sinds de achttiende eeuw, de eeuw van de Verlichting, wordt de Schrift op de snijtafel van de menselijke rede gelegd. Ze moet beantwoorden aan het 'verlichte' menselijk verstand. Zonder de verlichting door Gods Woord en Geest is het gehele leven der mensen echter in nevelen en duisternis gehuld, lezen we in Calvijns commentaar op Ps. 119:105.²⁶ Tot het Woord moet men daarom komen.

Het gezag van dit Woord is niet afhankelijk van kerkelijk licht (Rome), inwendig licht (Wederdopers) of redelijk licht (Verlichting). Nee, het Woord heeft van zichzelf Goddelijk gezag, en het is de Heilige Geest Die dit gezag in het hart verzegelt. Kernachtig is dit reformatorische standpunt verwoord door prof. G. Wisse (1873-1957): "De waarheid is de waarheid omdat ze de waarheid is. Maar ik zie dit alleen door de Heilige Geest."²⁷

L.J. van Belzen

NOTEN

- ¹ De citaten uit de *Institutie* in dit artikel zijn ontleend aan de vertaling vanuit het Latijn door A. Sizoo.
- ² J. van der Haar, *Het geestelijke leven bij Calvijn*, Utrecht 1959, p. 66.
- ³ De biografische gegevens van Calvijn zijn ontleend aan: W. Balke (e.a.), *Johannes Calvijn. Zijn leven, zijn werk*, Kampen 2008; J. Calvijn, *Institutie of de onderwijzing in de christelijke religie*, Utrecht 1977; G. Harinck (hoofdred.), *Christelijke Encyclopedie I*, Kampen 2005; H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn. Handboek*, Kampen 2008; L.M.P. Scholten, *Calvijn 1509 - 2009 (1)*, DWS 56.9, 2008; L.M.P. Scholten, *Calvijn 1509 - 2009 (2)*, DWS 56.10, 2008; L.M.P. Scholten, *Calvijn 1509 - 2009 (3)*, DWS 56.11, 2008; W. van 't Spijker, *Bij Calvijn in de leer. Een handleiding bij de Institutie*, Houten 2004.
- ⁴ J. Calvijn, *Het boek der Psalmen verklaard 1*, Goudriaan 1979, p. V-VI.
- ⁵ J. van der Haar, *Het geestelijke leven bij Calvijn*, Utrecht 1959, p. 19.
- ⁶ W. Balke, *Omgang met de reformatoren*, Kampen 1992, p. 193.
- ⁷ W. van 't Spijker, *Bij Calvijn in de leer. Een handleiding bij de Institutie*, Houten 2004, p. 53.
- ⁸ A. Moerkerken, *Ons troostboek. Verklaring van de Heidelbergse Catechismus*, Houten 2004, p. 498.
- ⁹ G. Harinck (hoofdred.), *Christelijke Encyclopedie I*, Kampen 2005, p. 270.
- ¹⁰ W. Balke, *Calvijn en de Bijbel*, Kampen 2003, p. 40-41.
- ¹¹ W. Balke (e.a.), *Johannes Calvijn. Zijn leven, zijn werk*, Kampen 2008, p. 296-302.
- ¹² J. Calvijn, *Het boek der Psalmen verklaard 2*, Goudriaan 1979, p. 968.
- ¹³ W. van 't Spijker, *Bij Calvijn in de leer. Een handleiding bij de Institutie*, Houten 2004, p. 57.
- ¹⁴ H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn. Handboek*, Kampen 2008, p. 270.
- ¹⁵ J. van der Haar, *Het geestelijke leven bij Calvijn*, Utrecht 1959, p. 63.
- ¹⁶ W. van 't Spijker, *Bij Calvijn in de leer. Een handleiding bij de Institutie*, Houten 2004, p. 12.
- ¹⁷ J. van der Haar, *Het geestelijke leven bij Calvijn*, Utrecht 1959, p. 64.
- ¹⁸ J. Calvijn, *Het boek der Psalmen verklaard 2*, Goudriaan 1979, p. 726.
- ¹⁹ G. Wisse, *Drie grondzuilen der Reformatie (Rome gewogen, maar te licht bevonden)*, Utrecht 1953, p. 4.
- ²⁰ W. van 't Spijker, *Bij Calvijn in de leer. Een handleiding bij de Institutie*, Houten 2004, p. 59.
- ²¹ H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn. Handboek*, Kampen 2008, p. 274.
- ²² W. van 't Spijker, *Teksten uit de Institutie van Johannes Calvijn*, Zoetermeer 2004, p. 39.
- ²³ W. van 't Spijker, *Bij Calvijn in de leer. Een handleiding bij de Institutie*, Houten 2004, p. 43-44.
- ²⁴ W. Balke, *Omgang met de reformatoren*, Kampen 1992, p. 94-110.
- ²⁵ W. van 't Spijker, *Teksten uit de Institutie van Johannes Calvijn*, Zoetermeer 2004, p. 39.
- ²⁶ J. Calvijn, *Het boek der Psalmen verklaard 2*, Goudriaan 1979, p. 726.
- ²⁷ G. Wisse, *Drie grondzuilen der Reformatie (Rome gewogen, maar te licht bevonden)*, Utrecht 1953, p. 16.

